

1.01
Prejeto 18. 5. 2010

UDK 355.424.(497.4Ljubljana)"1941/1945"

Mojca Šorn*

Sistem protiletalske obrambe v Dravski banovini in v času druge svetovne vojne (s poudarkom na Ljubljani)**

IZVLEČEK

V prvem delu prispevka avtorica na podlagi ukrepov najvišjih državnih in banovinskih oblasti iz tridesetih let 20. stoletja prikaže, kakšne razsežnosti je dosegla doktrina protizračne obrambe v Dravski banovini, v drugem delu pa s pomočjo tiskanih virov, arhivskega gradiva in spominske literature na primeru Ljubljane ponazori, kako so se ukrepi, ki so se lotevali vprašanja zaščite prebivalstva in stavb v primeru zračne nevarnosti, izvajali v praksi.

Ključne besede: Slovenija, Dravska banovina, Ljubljana, druga svetovna vojna, protiletalska obramba

ABSTRACT

THE SYSTEM OF ANTI-AIRCRAFT DEFENCE IN THE DRAVA BANATE AND DURING WORLD WAR II (WITH AN EMPHASIS ON LJUBLJANA)

In the first part of her contribution the author demonstrates, on the basis of the measures taken by the highest state and Banate authorities in the 1930s, what dimensions the anti-aircraft defence doctrine in the Drava Banate achieved. In the second part, with the aid of printed sources, archive materials and memoirs, the author demonstrates, on the example of Ljubljana, how the measures dealing with the issues regarding the protection of the population and buildings in case of the air raid danger were carried out in practice.

Key words: Slovenia, Drava Banate, Ljubljana, World War II, anti-aircraft defence

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: mojca.sorn@inz.si

** Članek je nastal v okviru projekta št. M6-0163 (B) - Organizacija, priprava in uporaba obojnih sil v vojaški doktrini in praksi na slovenskem ozemlju v 20. stoletju, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. M6-0163 (B)). Drugi del prispevka, t. i. mikroštudija, temelji na monografiji avtorice: Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2007 (dalje Šorn, Življenje Ljubljančanov).

I.

Od konca prve svetovne vojne so se evropske države zavedale, da bodo vojaška strategija in vojaški spopadi v prihodnosti zavzeli povsem nove razsežnosti. Domnevale so, da v primeru nove vojne ne bodo prizadeti samo vojaki na fronti, temveč bo zaradi zastraševalnih letalskih napadov oziroma bombardiranj v veliki nevarnosti tudi civilno prebivalstvo v zaledju, zlasti prebivalstvo večjih mest, industrijskih krajev in naselij ob pomembnih prometnih (cestnih in železniških) poteh in križiščih, poleg njih, njihovih bivališč in industrijskih objektov pa tudi skladišča osnovnih življenjskih potrebščin.¹

Takšno razmišljanje in zgled mnogih evropskih držav sta v začetku tridesetih let 20. stoletja tudi Kraljevino Jugoslavijo pripeljala do odločitve, da bo na morebitne zračne napade oziroma na obrambo pred zračnimi napadi poleg vojske pripravljala tudi civilno prebivalstvo. S tem se je želela izogniti številnim človeškim žrtvam in materialnim izgubam, hkrati pa je želela ohraniti moralne in materialne pogoje za nadaljnji odpor. Pri tem je ciljala na zagotovitev čim hitrejšega odpravljanja posledic morebitnega napada in na neovirano delovanje pomembnejših služb, pri čemer je posebno skrb namenjala varovanju sredstev za preskrbo vojske in civilistov oziroma pomembnejših objektov.

Na predlog inšpektorja kopenske obrambe in na temelju 192. člena Zakona o ustroju vojske in mornarice ter 26. člena Uredbe o Inšpekciji kopenske obrambe je minister za vojsko in mornarico leta 1932 izdal navodilo *Opšti uput za rad u cilju odbrane zemlje na slučaj neprijateljskog napada iz vazduha*.² »Opšti uput«, ki je pomenil temelj protizračne obrambe, je ločil aktivna, pasivna in pomožna obrambna sredstva. Organi vojske so bili zadolženi za vodenje obrambe z aktivnimi sredstvi, za obrambo dežele in prebivalstva s pasivnimi sredstvi pa so bili zadolženi številni organi vojne oblasti: Inšpekcija kopenske obrambe, Komande armadnih oblasti, Komande divizijskih oblasti, komandanti mest kot izvršni organi komand armadnih in divizijskih oblasti, sledeči organi notranje uprave: Ministrstvo za notranje zadeve, splošne upravne oblasti (bani, sreski načelniki, mestni načelniki) in mestne oblasti. Za protiletalsko obrambo so bili zadolženi tudi vsi drugi organi vrhovne državne uprave, se pravi vsa ministrstva z ustreznimi organi in javne ter privatne ustanove, društva ipd.³

Konec tridesetih let 20. stoletja je minister za vojsko in mornarico nanizal vse več zaščitnih ukrepov, ki so se nanašali na državljane Kraljevine Jugoslavije. V Službenih novinah Kraljevine Jugoslavije je 15. aprila 1939 izšla uredba o zaščiti prebivalstva v vojnem času,⁴ 6. maja 1939 pa je bila uredba osrednje vlade o zaščiti pred zračnimi napadi objavljena tudi v slovenskem uradnem listu.⁵ Namen uredbe je bil obraniti in zaščititi prebivalstvo in njegovo imetje pred učinkom sovražnih

¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Zaščitni urad (LJU 501), t. e. 4, ovoj 1933, Pov. št. 18/33.

² Opšti uput za rad u cilju odbrane zemlje na slučaj neprijateljskog napada iz vazduha. Beograd 1932.

³ Prav tam, str. 39-53.

⁴ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, št. 84, 15. 4. 1939, str. 435-449, Uredba o zaščiti od vazdušnog napada.

⁵ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 36, 6. 5. 1939, str. 381-393, Uredba o zaščiti pred zračnimi napadi.

napadalnih sredstev iz zraka. Obramba pred zračnimi napadi se je delila na teritorialno zračno obrambo kot aktivno obrambo in na zaščito prebivalstva ter njegovega imetja pred zračnimi napadi kot pasivno obrambo. Uredba je nadalje velevala, da mora biti zračna zaščita sestavljena iz kemijske, zdravstvene in tehnične službe ter iz organizacije drugih pomožnih služb, se pravi propagande, tečajev in vaj. Predvidevala pa je tudi evakuacijo prebivalstva. Pripravljalna dela za zaščito države in prebivalstva pred zračnimi napadi so bila zaupana posameznim banskim upravam, v Sloveniji Banovinskemu odboru za zaščito pred zračnimi napadi in posameznim krajevnim odborom. V krajih z nastanjenimi vojaškimi enotami je bil poveljnik vojaška oseba, v krajih brez vojaštva pa so poveljniki zračne obrambe lahko postali civilisti.⁶

V Dravski banovini so pristojni organi uredbe protiletalske obrambe v večini spoštovali in jih poskušali čim bolj dosledno uresničevati tudi v praksi. Prispevek slednje obravnava s področja pasivnih in pomožnih obrambnih sredstev.

V sklopu prvih je bilo na temeljih »Opštega uputa« v letih pred drugo svetovno vojno izpostavljeno in obravnavano predvsem vprašanje gradnje zaklonišč oziroma preurejanje ustreznih prostorov v zaklonišča, ki so morala poleg zaščite pred zračnimi napadi zadostiti standardom protipožarne varnosti, ščititi pa so morala tudi pred bojnimi strupi oziroma pred škodljivimi kemijskimi sredstvi. Nadalje je bilo pomembno vprašanje maskiranja posameznih območij oziroma objektov in zatamnitev. Z maskiranjem posameznih območij in z izdelavo lažnih objektov naj bi preusmerili pozornost napadalca s pravih tarč, z zatamnitvijo pa bi povzročili nenatančno ciljanje. Posledica obeh ukrepov bi bila tako manjša škoda napada. Nič manj pomembne niso bile priprave za evakuacijo prebivalstva in priprave za nadomestno nastanitev in vzdrževanje žrtev napada. V začetku tridesetih let 20. stoletja je veljalo, da je z evakuacijo treba kar se da znižati številko ogroženih prebivalcev v večjih mestih, pa tudi omogočiti nemoteno delovanje posameznih pomembnejših služb. Evakuacijo so pripravljali natančno in sistematično; treba je bilo vedeti točno število evakuiranih oseb, predvideti je bilo treba zbirna mesta, transporte, kraje nastanitve in nastanitveno infrastrukturo (predvsem pomembno je bilo vprašanje preskrbe) oziroma za slednjo poskrbeti že v mirnem času.

V sklop drugih - pomožnih obrambnih sredstev - so spadale razne službe, ki so pri protiletalski zaščiti sodelovale tako z aktivnimi kot pasivnimi sredstvi, njihovo delovanje pa je bilo preventivno in kurativno. Te službe so morale biti ustanovljene, ustrezno opremljene in izurjene že v mirnem času. Ena najpomembnejših služb je bila obveščevalna služba, ki je bila zadolžena za spremljanje in poročanje o gibanju in aktivnostih sovražnih letal. Organizacija te službe je bila v pristojnosti organov vojnih oblasti, ki so predvidele postavitev stalnih opazovalnic in posebnih organov (obveščevalnih centrov) za obveščanje in objavljanje nevarnosti v mestih. Opazovalne postaje, ki so razpolagale s stalnim osebjem in vsemi potrebnimi sredstvi za opazovanje in javljanje, so bile v navezi z mestnimi postajami za objavljanje nevarnosti.

Druge potrebne službe, organizirane v delokrogu občin, so bile gasilska služba, zaščitna služba pred bojnimi strupi, sanitetna služba, tehnična služba in policijska služba.

⁶ Prav tam.

Eno izmed najhujših posledic letalskega napada na zaledje je predstavljal požar, zato je bila gasilski službi, ki je imela nalogo preprečevati in zadušiti požar, pripisana velika pomembnost in odgovornost. Nenehno se je poudarjalo, da morajo biti ekipe gasilcev dovolj številčne in dobro organizirane, opremljene (tako z materialom, ki služi pri gašenju, kot tudi z rezervami vode) in izurjene. Grozljiva je bila nadalje misel na napad z bojnimistrupi, ki lahko terja veliko žrtev in povzroči veliko moralno depresijo med prebivalstvom, zato je bila predpisana tudi organizacija službe za zaščito pred bojnimistrupi. Ta služba je bila skupaj s sanitetno službo poleg iskanja, reševanja in zdravljenja ranjenih oseb zadolžena tudi za nevtralizacijo bojnihstrupov in čiščenje zastrupljenih prostorov in predmetov. Jasna je bila nadalje potreba po ustanovitvi tehnične službe, ki je bila zadolžena za odkopavanje ruševin, reševanje ljudi in čiščenje terena za promet ter vzdrževanje oziroma obrambo raznih pomembnih objektov: skladišč hrane, rezervoarjev vode, elektrarn ipd. Kot zadnjo potrebno službo v primeru zračnega napada so odgovorni navajali policijsko službo in ji v izjemnih razmerah dodelili veliko večje pristojnosti kot v mirnem času. Pripadniki te službe so skrbeli za izvajanje vseh predpisov, ki so bili določeni za čas napada.

Temeljne določbe protizračne obrambe so se nanašale tudi na neposredno skrb za civiliste oziroma na njihovo ozaveščanje, izobraževanje itd. Vsak posameznik naj bi bil poučen, kako se lahko in kako se mora obnašati pred nevarnostjo, med njo in po njej. Po smernicah Inšpekcije kopenske obrambe, ki je sodelovala z ministrstvom za notranje zadeve in Upravo društva Rdečega križa, so za izobraževanje in ozaveščanje prebivalcev skrbeli posamezne banovine in komandanti odgovarjajočih armadnih oblasti, izvršni organi pa so bile mestne upravne oblasti.

Za ozaveščanje prebivalcev so bila v Dravski banovini organizirana razna predavanja in razstave na temo protizračne zaščite, številne so bile razprave v časopisju in strokovna literatura, svoje pa so k seznanjanju s podrobnostmi v zvezi z raznimi službami obrambe in postopkom obrambe prispevali tudi kinematografi in radio. V Sloveniji je v letih pred drugo svetovno vojno potekalo tudi več praktičnih vaj, ki so civiliste učile, kako ravnati v primeru nevarnosti iz zraka in zatemitve.

Čeprav je bila v tridesetih letih 20. stoletja protiletalska zaščita v Dravski banovini v smislu teritorialne pokritosti izvedena v celoti (v njeno mrežo so namreč spadali vsi večji in vsi strateško pomembnejši kraji), je zaradi pomanjkanja finančnih sredstev šepala njena materialna organizacija. To pa je na doktrini protizračne obrambe pustilo pečat. O uspešnosti pasivne obrambe so dvomili tako odgovorni kot tudi mediji, ki so opozarjali na njen premajhen učinek v propagandnem in v poučnem pogledu, hkrati pa so svarili, da jih zaradi premajhne pripravljenosti in pomanjkljive opreme javnost ne jemlje resno. Da je bilo temu res tako, ponazarja izsek prispevka o nočni zatemitveni vaji iz Maribora: »Posebno je bilo opaziti, da je bilo prebivalstvo v revnih mestnih okrajih skrajno disciplinirano, medtem ko je bilo v velikih stanovanjskih blokih, kjer je povečinioma inteligentno in bolje situirano prebivalstvo, skoraj vsako drugo okno osvetljeno, posebno pa še velika stopnišča. Od tovarn, kjer so se pričakovale največje težave v tem oziru, se je pokazalo, da je vodstvo upoštevalo dana jim navodila. Samo ena velika tovarna /.../ je delala izjemo. Ves objekt je bil normalno razsvetljen in od daleč viden. /.../ Ni nam znano, ali je to podjetje bilo kaznovano ali ne, na vsak

način bi moralo biti kaznovano in to objavljeno prebivalstvu, da bi ono videlo da ni nihče privilegiran in izvzet.«⁷

II.

V Ljubljani je bil 1. marca 1933 pod okriljem mestne občine osnovan »Odbor za zaščito mesta proti neprijateljskim napadom iz zraka«, krajše »Odbor za zaščito mesta« (OZAM).⁸ V odboru, ki je deloval po smernicah zakona vojnega ministrstva, so bili, ob sodelovanju s komando Dravske divizije v Ljubljani, udeleženi skoraj vsi oddelki mestne uprave, zlasti mestni fizikat, gradbeni urad, gasilski urad in prostovoljno gasilstvo, reševalna postaja in Rdeči križ. Ta odbor je proučeval vsa vprašanja v zvezi z obrambo mesta v primeru zračnega napada, organiziral je zaščitno službo v tehničnem, zdravstvenem, socialnem in gospodarskem smislu. V ta namen je OZAM prirejal informativna predavanja za širše kroge občinstva, v reševalnih in gasilskih organizacijah pa praktične vaje v nujenju prve pomoči, uporabljanju plinskih mask, o maskiranju pomembnih objektov itd.⁹ Že konec leta 1933 je organiziral prvi »poizkus sovražnega napada iz zraka.«¹⁰ V naslednjih letih (1935, 1936 in 1938) je sledilo kar nekaj podobnih vaj, ki so bile - zaradi že omenjenih vzrokov - le pogojno uspešne. Časnik Slovenski narod je o vaji iz oktobra leta 1935 poročal sledeče: »Ljubljance so morali zopet stališče in zopet je prišlo njihovo mirno življenje malo iz tira. Vendar jih napovedi o »zračnih« napadih (slovenščina se neprestano bogati!) niso več tako vznemirile, kakor predlanskim. Zadnje čase se pač vsi pogovarjamo o vojni vsak dan kakor o vremenu. /.../ S takimi napadi, kakor smo ga doživeli v soboto, si dotični, ki so ga aranžirali, pač ne bodo pridobili ugleda. Ljudje bodo pač dobili čudne pojme o vsem. Celo uro je moral počivati promet. Največ dela so imeli stražniki, ki so zapisovali neposlušne pasante.«¹¹ Pohvalno pri teh vajah je bilo vsaj to, da se je za kemijske in sanitetne službe izurilo približno 1000 dijakov srednjih šol in 250 samarijank Rdečega križa, s pasivno obrambo pa se je seznanilo tudi mnogo ljubljanskih zdravnikov in farmacevtov.¹²

V smislu smernic uredbe o zaščiti pred zračnimi napadi je ljubljanska mestna občina septembra 1939 ustanovila XI. zaščitni urad pri ljubljanskem mestnem poglavarstvu, ki je bil zadolžen za zaščito pred napadi iz zraka, njegova naloga pa je bila tudi preskrba rezervne hrane in organizacija podpore družinam oseb, ki so morale na vojaške vaje. Ta urad se je delil na dva Oddelka, oddelek za splošno zaščito in Oddelek za tehnično zaščito. Prvi oddelek je bil razdeljen na šest odsekov: splošni in propagandni odsek, odsek za evakuacijo (na osnovi uradnih dolžb sta se ban Natlaččen in komandant IV. armadne oblasti strinjala, da bo za mesto Ljubljana potrebna evakuacija v širšem obsegu. Mesto naj bi zapustili vsi, ne samo otroci, z izjemo tistih, ki so bili zaradi narave svoje službe vezani na bivanje v mestu), odsek za zaščito otrok, odsek za zdravstveno in kemično službo, odsek za

⁷ Vazдушna odbrana : list za pouku stanovništva rotiv vazdušnih napada, št. 4, 20. 11. 1936, str. 4, Problem popolne zatemnitve mest. Nočna vaja za zatemnitev mesta Maribor.

⁸ ZAL, LJU 501, t. e. 4, ovoj 1933.

⁹ ZAL, LJU 501, ovoj 1933, Pov. št. 18/33; prav tam, ovoj 1934, Pov. št. 87/34.

¹⁰ ZAL, LJU 501, ovoj 1933, Pov. št. 113/33.

¹¹ Slovenski narod, št. 239, 21. 10. 1935, str. 4, Kako je bila Ljubljana »napadena«.

¹² ZAL, LJU 501, t. e. 4, ovoj 1939, Pov. št. 40.

prehrano in odsek za podpore. Tudi drugi oddelek se je delil na šest odsekov: odsek za gradbeni nadzor javnih in zasebnih zaklonišč, odsek za tehnične zadeve pri nastanitvi evakuirancev, odsek za odstranitev ruševin in vzdrževanje prometa, odsek za preskrbo mesta z vodo, odsek za obveščevalno službo, odsek za projektiranje in izdelavo javnih zaklonišč ter naknadno oblikovani odsek za gasilsko službo. Mesto je bilo razdeljeno na 11 rajonov z zdravstvenimi, gasilskimi in tehničnimi ekipami. Zaščitni urad je od konca leta 1939 organiziral in vodil dnevne in nočne zaščitne vaje.¹³ Nadebudni posamezniki pa so se lahko tudi samoizobraževali, saj so 20. februarja 1941 v Mestnem domu odprli »zaščitno šolo«, ki ji je bila priključena tudi stalna »zaščitna razstava«, s tem pa je bil osnovan t. i. zaščitni muzej.¹⁴ Na ljubljanskem velesojmu je mestni zaščitni urad predstavljal protiletalsko zaščitno razstavo, ki je med obiskovalci dosegla velik odziv. Pri učenju so bile koristne tudi razne ustrezne publikacije (od Pravilnika o zaščiti pred napadi iz zraka, ki je bil spisan na osnovi Uredbe o zaščiti pred zračnimi napadi, do Vazdušne odbrane: list za pouk stanovništva protiv vazdušnih napada, ki je izhajal v letih 1936-1941). Otroke in mladino so z raznimi atletskimi in gimnastičnimi vajami za izredne razmere urili kar pri pouku telesne vzgoje.

Po italijanski okupaciji do predvidene evakuacije sicer ni prišlo,¹⁵ ker pa je bila ves čas vojne v Ljubljani nenehno prisotna nevarnost iz zraka, so odgovorni organi od prebivalcev terjali upoštevanje vseh navodil in predpisov v zvezi s protizračno obrambo. Organizacija in delovanje protiletalske obrambe v Ljubljanski pokrajini oziroma v Ljubljani je bila zaupana ministrstvu za notranje zadeve. To ministrstvo je ustanovilo Glavno ravnateljstvo za protiletalsko zračno službo. V Pokrajini je deloval Pokrajinski odbor za protiletalsko zaščito.¹⁶ Na nižjem nivoju so bili organizirani krajevni odbori za zaščito pred napadi iz zraka. Na čelu posameznega je bil krajevni vodja, ki je sodeloval z županom oziroma občinskim komisarjem.¹⁷ Vsi organi protiletalske zaščite so izvajali svoje delo s pomočjo alarma, zatemnitve, zaklonišč, notranje zaščite in obrambe poslopij, zdravniške pomoči, prve pomoči in protipožarne obrambe, javnega reda, z odstranjevanjem ruševin, postavljanjem opor ter z obnavljanjem prog in drugih naprav. S tem se je v Ljubljani še nadalje ukvarjal XI. zaščitni urad. Sodeloval je z vsemi ustreznimi instancami, deloval pa je tudi med ljudmi. Poskušal jim je predstaviti svoje delo in dolžnosti posameznika. Spodbujal jih je k izvajanju zatemnitve, upoštevanju alarma in urejanju zaklonišč. Njegovo delo je v teku vojne padlo na relativno plodna tla, še posebej od konca leta 1943, ko je nevarnost zračnih napadov postajala iz dneva v dan večja, Ljubljanci pa vse bolj ozaveščeni: »Odkar je Italija kapitulirala, so Angloamerikanci kar naprej preletavali mesto ... treba je bilo samo pogledati v oblake, v katera so udarjala njihova krila! /.../ vsak dan ... dve, tri, štiri ure alarmnega stanja ... nazadnje le nastopijo trenutki, ko te ta stalni, grozeči, kotalikajoči se ringelšpil ...

¹³ Pet let dela za Ljubljano. Ljubljana 1940, str. 157-160.

¹⁴ ZAL, COD III, Rokopisne knjige (javnih občinskih sej in županskih sklepov), t. e. 127, a. e. 98, Javne občinske seje 1941-1942, Zapisnik prve redne javne seje mestnega sveta ljubljanskega, 7. 2. 1941, str. 4.

¹⁵ Načrt širše evakuacije ni bil izpeljan, saj so bili odrasli moški obvezniki (pomožnih) vojaških formacij, odrasle ženske pa so bile obveznice pasivne zaščite. V: ZAL, LJU 501, t. e. 4, ovoj 1939, brez številke, 27. 9. 1939. O vprašanju evakuacije prebivalstva več v: Šorn, Življenje Ljubljančanov, st. 77sl.

¹⁶ Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani, št. 15, 20. 2. 1943, str. 83-84, Sprememba sestave Pokrajinskega odbora za protiletalsko zaščito.

¹⁷ ZAL, LJU 501, t. e. 28, Odbor za zaščito mesta in strokovni pododbori, Pov. II/4, št. 4061/1.

grmenje »trdnjav« nad hišami ... to neumno brundanje naredi žalostnega ... ja ... ko postaneš otožen, pobit ... živčen, ker nimaš dovolj razvedrila! /.../ Sirene! ... Piskanje! ... in nato salve! ... Sedeli smo tako med vrečami peska in s tramovi podprtim stropom kleti dve, tri, štiri ure in se naveličani drug drugega dolgočasili.«¹⁸

Vaje iz protiletalske obrambe in zatemnitve so med vojno postale vsakodnevna stvarnost. Zatemnitev zasebnih in javnih prostorov ter prevoznih sredstev je bila namreč uradno določena ves čas vojne. Vsa okna stanovanj in lokalov so morala biti v času obvezne zatemnitve zastrta s papirjem, kartonom, blagom, ali s čim drugim - pomembno je bilo, da svetloba ni prodirala na ulico. Prebivalci so smeli prevozna sredstva ponoči uporabljati le, če so jih pravilno opremili. Tovorni avtomobili, avtobusi, motorna kolesa, prikolice in priklopni vozovi so morali imeti svetilke zastrte s prevleko iz povoščenega platna oziroma popolnoma neprosojnega blaga. V blagu je smela biti 8 cm široka in 2 cm visoka reža, pri čemer je moralo biti svetlobno žarišče zatemnjeno. Motorna vozila so morala biti zaradi boljše vidljivosti prepleškana z 10 cm širokim pasom bele barve. Oznake so morale biti na zunanjem robu sprednjih in zadnjih blatnikov, pa tudi vzdolž zgornjega dela bokov motornega okovja. Kolesa so morala imeti svetilke zastrte s ploščico iz kartona oziroma iz druge neprosojne snovi. Reža za svetlobo je smela biti na sprednji svetilki široka 3 cm in visoka 1 cm, pri čemer je moralo biti svetlobno žarišče zatemnjeno. Vozovi, ki jih je vlekla živina, so morali biti opremljeni s svetilkami z modro svetlobo.¹⁹ Čas zatemnitve se je spreminjal glede na letne čase, spremembe so bile zabeležene v uradnem listu. Kljub jasnim predpisom je bilo v času vojne upravi policije prijavljenih veliko kršitev oziroma neupoštevanj obvezne zatemnitve.²⁰

Zaščitni urad je prebivalce seznanil tudi z alarmom, ki je naznanjal nevarnost za zračni napad. Ponoči je alarmu sledila še takojšnja prekinitev javne razsvetljave. Ljudi so ves čas vojne pozivali, naj imajo za primer alarma vedno pripravljenih več stvari: vodo in pesek ter torbe z oblačili, odejami, žepnimi svetilkami, živili, termovkami, otroškimi igračkami, dokumenti, denarjem, vrednostnimi in manjšimi umetniškimi predmeti. Ob alarmu naj bi ohranili mirno kri, zaprli naj bi vse plinske ventile, zaklenili stanovanja in s pripravljenimi torbami odšli v zaklonišče. Med zračnim alarmom civilistom prosto gibanje ni bilo dovoljeno. To je bilo dovoljeno le osebam z dovolilnicami odbora za protiletalsko zaščito in vojski.²¹ Po končani nevarnosti so se ljudje lahko vrnili v stanovanja, ki so jim morali prezračiti. Luči so lahko prižgali šele, ko so okna zopet zaprli in jih zatemnili.

Po določilih o pasivnih obrambnih sredstvih je morala imeti vsaka stavba oziroma skupina stavb ustrezno zaklonišče. Tako zaklonišče je moralo biti dovolj prostorno in odporno proti drobncem, požarom in ruševinam. Zaklonišča so morala biti v kleti, kjer pa to res ni bilo mogoče, so morali zaklonišča urediti v pritličju in na sredini stavbe. Izogibati so se morali prostorom s plinsko napeljavo, pa tudi prostorom, v katerih so bili parni kotli in podobno. Zaklonišče oziroma njegova

¹⁸ Lojze Kovačič: Prišleki. Ljubljana 1984, str. 401.

¹⁹ Trgovski list, št. 84, 8. 8. 1941, str. 2, Promet z vozili med zatemnitvijo.

²⁰ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Policijski varnostni zbor v Ljubljani (AS 1876), f. 79, I, 1, št. 5.

²¹ Norme sulla protezione antiaerea. Navodila za protiletalsko zaščito. Pokrajinski odbor za protiletalsko zaščito. Ljubljana 1943 (dalje Norme sulla protezione), str. 386-387, Pravila za zadržanje civilnega prebivalstva ob nočnem in dnevnem »letalskem alarmu«.

okna in vrata so morala biti zavarovana tako, da jih bombni drobcji ne bi prebili. Zaščiteni so morali biti tudi pred ognjem. Pred odprtiniami so zato nasuli zemljo in jo dobro steptali, lahko pa so zemljo ali pesek nasuli v zaboje in vreče ter jih postavili na omenjene kraje. Mnogi so odprtine zadelali z lesenimi tramovi. Zaklonišče je moralo biti zavarovano tudi proti plinom. Vse luknje, razpoke, ključavnice so morali zamašiti in prelepiti s papirjem. Steklo na oknih in vratih so morali zavarovati z lepenko ali deskami ter jih prav tako prelepiti s papirjem. Priporočljiva je bila tudi dodatna utrditev stropov z lesenimi stebri. Zaklonišče je moralo imeti najmanj en zasilni izhod. Vsako zaklonišče naj bi bilo opremljeno z normalno električno razsvetljava, pa tudi s svetilko na olje in rezervnimi svečami, s klopji, s suhimi stranišči (vedro s pokrovom in peskom), s peskom, z vodo v emajliranih vedrih, z lopatami, lomilkami in krampi ter s sanitetnim materialom. Na hišah, ki so imele zaklonišča, je morala biti na zunanem zidu narisana velika puščica rdeče barve, pri vhodu je morala viseti bela tabla, ki je z rdečimi črkami R. C. - H. Z. (rifugio casa - hišno zaklonišče) potrjevala, da je v stavbi zaklonišče, pripisana pa je bila tudi njegova kapaciteta. Označbe, ki so ljudi usmerjale do zaklonišča, so morale biti tudi v hiši.

Poleg zasebnih (hišnih) zaklonišč so imela med vojno veliko vlogo tudi javna zaklonišča. Ta so bila namenjena prebivalcem, ki jih je alarm presenetil zunaj doma.²² Vse norme, ki so veljale za privatna zaklonišča, so bile upoštevane tudi pri urejanju oziroma gradnji javnih zaklonišč. Leta 1943 je bilo v Ljubljani urejenih več javnih zaklonišč: na magistratu za 400 oseb, v Mestnem domu za 2000 oseb, v kresiji za 400 oseb, veliko zaklonišče je bilo tudi pred sodno palačo. V pripravi so bila še skupinska zaklonišča v hotelu Metropol za 1000 oseb, v palači Bata za 560 oseb, v hotelu Slon za 420 oseb. Z gradbenimi deli za zaklonišče je poleti 1943 mestna občina začela na Kongresnem trgu, junija 1944 pa so začeli z gradnjo rovnih zaklonišč pod Gradom ob Karlovški cesti in v hribu pod Bellevuejem.²³

Med vojno so bila nepogrešljiva tudi t. i. pomožna obrambna sredstva oziroma razne službe, ki so pri protiletalski zaščiti sodelovale tako z aktivnimi kot pasivnimi sredstvi oziroma so delovale preventivno in kurativno.

Za zaščito stavb in prebivalcev so bili zadolženi čuvaji zračne obrambe. Ti so s pomočjo namestnika in z nekaj prostovoljci delovali kot zaščitno osebje. Od trenutka poziva k zračni obrambi so jim bile podrejene vse osebe, ki so se nahajale v njihovem okolišu, celo mimoidoči. Čuvaji so imeli praktično enake pristojnosti kot policija. Imeli so več nalog. V miru so morali sestaviti spisek oseb, ki so bile pod njihovo pristojnostjo, seznam orodja, ki ga je posamezna skupnost imela na razpolago, podrejene pa so morali s tem orodjem naučiti tudi delati. Civiliste so morali opozarjati na izvrševanje vseh določil zakona o zračni obrambi. Urediti so morali vse označbe, ki so kazale pot v zaklonišča, nabaviti vse potrebno za zaklonišča, skrbeti za zatemnitev in podobno. Ob pozivu k zračni obrambi so morali čuvaji sklicati vse stanovalce in pregledati njihovo opremo, ugotoviti, ali so zaklonišča ustrezno pripravljena in tako dalje. Pri letalskem alarmu so morali nemudoma sprožiti hišni alarm, pospremiti vse stanovalce v zaklonišča, tam pa poskrbeti za »pravilno obnašanje« v zakloniščih, za snažnost in zračnost v pro-

²² Norme sulla protezione, str. 7.

²³ Več o tem: Šorn, Življenje Ljubljancev, str. 88.

starih. V primeru da se je zgodila kakšna škoda, so morali takoj aktivirati organe samoobrambe in nastalo škodo odstraniti. Po končani nevarnosti so se prepričali, da zrak ni okužen z bojnimi plini, nato pa so pregledali okoliške ceste in bližnje stavbe ter zabeležili vse poškodbe in seznam oddali višji instanci zračne obrambe.

Na terenu so bili organizirani oddelki za požarno obrambo. V miru so člani te enote pripravljali potrebno gasilsko orodje in skrbeli zanj, ob pozivu zračne obrambe so razdelili gasilsko orodje in posode z vodo ter peskom po nadstropjih ljubljanskih stavb, preverjali so podstrešja in odstranjevali gorljiv material. V nevarnosti so morali uspešno gasiti ogenj, po nevarnosti pa odstraniti vse poškodbe. Pomagali so jim »zaščitni prostovoljci«, oddelki za hitro pomoč in tudi vojaški protipožarni oddelki. Za njimi so na delo stopili tehnični oddelki oziroma t. i. tehnične čete za prvo pomoč. Te čete so bile pod pristojnostjo tehnične službe visokega komisariata, zadolžene pa so bile za odstranjevanje ruševin, postavljanje opor ter morebitno obnavljanje prometnih poti.

V Ljubljani so bile, največkrat v podzemskih prostorih železobetonskih stavb, urejene tudi rajonske postaje za hitro zdravniško pomoč.²⁴ Na čelu vsake postaje je bil šef, ki je poveljeval svojemu namestniku, zdravnikom in pomožnemu osebju. Šefi postaj so bili zadolženi za nadzor in izpopolnjevanje zalog zdravil in sanitetnega materiala, nadzorovati pa so morali tudi neoporečnost ležišč, nosil oziroma celotnega inventarja. Ob napadu so bili iz zaklonišč na teren dolžni iti poleg »samarijanskega osebja« oziroma »zasilnih pomočnic« tudi vsi zdravniki z izjemo dežurnih in sanitetnega osebja, ki je bilo v zasilni bolnici določeno za operativno delo in je tako čakalo morebitne ranjence.²⁵ Te ekipe so bile dolžne ranjencem nuditi prvo pomoč in skrbeti za njih do izročitve v zdravniško oskrbo.

V teku vojne so v Ljubljani zaradi vse večje nevarnosti iz zraka organizirali t. i. krizna zbirališča. Poleg socialnih zavodov in dijaških domov so bile začasno bivanje predvidene tudi dvorane za javne prireditve in druga ustrezna javna poslopja. V njih bi se po bombardiranju lahko za nekaj dni zatekli vsi oškodovanci, ki bi ostali brez strehe nad glavo, in tam prijavili povzročeno materialno škodo. Mestno županstvo je poskrbelo, da bi bili vsi deležni vsakodnevnih toplih obrokov.

Do začetka leta 1945 so bili letalski napadi na Ljubljano omejeni le na bombardiranje kurilnice severno od sedanje železniške proge, na bombardiranje letališča v Polju ter na vsakodnevne napade zavezniških in partizanskih letal na vlakovne kompozicije izven mesta,²⁶ potem pa se je krog nevarnosti začel ožiti. Alarmi so se vrstili iz dneva v dan, večinoma so trajali več ur (od 1. januarja 1945 do 24. aprila 1945 so prebivalci glavnega mesta doživeli točno 100 alarmov, ki so trajali skoraj 200 ur): »Alarmi so sedaj 10 dni skozi vsak dan in to že ob 10. dopoldne in trajajo navadno do 3. ali 4. popoldne. To nam je šlo že popreje na živce ali sedaj pa tembolj, ker se krog bombardiranja vedno bolj in bolj oži.«²⁷ Živčna vojna se je dotaknila prav vsakega, višek pa je dosegla 9. marca 1945, ko je

²⁴ Kje vse so se nahajale, v: Šorn. Življenje Ljubljančanov, str. 90.

²⁵ Muzej novejšje zgodovine Slovenije, a. š. 84, mapa KNP 9423, Načrti in navodila protiletalske zaščite v Ljubljani 1943-1945, Okrožnica, 20. 4. 1944.

²⁶ Tomaž Weber: 150 zgodb Ljubljančana (1910-2002). Ljubljana 2004, str. 109.

²⁷ Pismo, naslovljeno na Martino Pogačar, 16. 3. 1945, osebni arhiv avtorice.

bilo mesto bombardirano. V napadu je življenje izgubilo več kot 50 oseb.²⁸ Morda je bilo relativno majhno število človeških smrtnih žrtev prav posledica čedalje bolj žive doktrine protiletalske zaščite med ljudmi.

Mojca Šorn

THE SYSTEM OF ANTI-AIRCRAFT DEFENCE IN THE DRAVA BANATE AND DURING WORLD WAR II (WITH AN EMPHASIS ON LJUBLJANA)

S u m m a r y

In view of the experiences from World War I, when air raids began, the states started preparing for this kind of warfare. Also in the Yugoslav state the authorities took action and adopted anti-aircraft defence legislation. This was a kind of a gradually developed doctrine or system. In the 1930s the anti-aircraft defence in the Drava Banate in the sense of the territorial coverage was complete, for all of the largest and strategically important locations were included in the network. Due to the lack of financial resources the services and the measures these services strived to carry out in accordance with the regulations did not always measure up to the prescribed norms. According to the evaluation of the contemporaries, the blame for the fact that the anti-aircraft doctrine had not come to life among the civilians until after the beginning of World War II could also be ascribed to the aforementioned objective reasons. During World War II the occupation authorities took over this system and supplemented it with its own. On the example of Ljubljana the author of the contribution demonstrates how the measures dealing with the issues of the protection of the population and buildings in case of the air raid danger were carried out in practice. Until the beginning of 1945 air attacks against Ljubljana were only restricted to the bombing of the boiler room north of the today's railway, the bombing of the airstrip in Polje and the everyday air raids of the Allied and partisan planes against the train compositions outside the city, after which the very city became endangered. Alarms were sounded on a daily bases, mostly lasting for several hours (from 1 January 1945 to 24 April 1945 the inhabitants of the capital experienced exactly 100 alarms, lasting almost 200 hours altogether): »The alarms have now taken place every day for almost ten days, starting as early as 10 in the morning and usually lasting until 3 or 4 in the afternoon. This had already gone on our nerves before, but it is getting worse, since the bombing is getting increasingly focused.« The psychological warfare made an impact on everybody, reaching its peak on 9 March 1945, when Ljubljana was in fact bombed. More than 50 people were killed in the attack.

²⁸ Baza podatkov »Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje (1941-1946)«, ki jo je pripravila raziskovalna skupina Inštituta za novejšo zgodovino: Dunja Dobaja, Marta Rendla, Tadeja Tominšek Čehulič in Mojca Šorn, in v sodelovanju z raziskovalci Inštituta za novejšo zgodovino: Vida Deželak-Barič, Jerca Vodušek-Starič, Jure Gašparič, Bojan Godeša, Damijan Guštin, Boris Mlakar, Peter Vodopivec, stanje na dan 20. 7. 2010. Raziskavo so v okviru raziskovalnega projekta »Konkurenčnost Slovenije 2001-2006« in »Konkurenčnost Slovenije 2006-2013« omogočili Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, Ministrstvo za pravosodje in Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Iz lastnih sredstev jo financira tudi Inštitut za novejšo zgodovino.